

Leyla Məmmədova¹²
MÜASİR FARS DİLİNDE FRAZEOLOJI BİRLƏŞMƏLƏRİN
QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş . Hər bir dilin frazeoloji tərkibi özünəməxsusdur və dərin milli köklər malikdir . Dillər özündə yalnız qrammatik , leksik , frazeoloji xüsusiyyətlərini deyil , milli - mədəni baxışlarını , milli təfəkkür quruluşunu , mentalitet və milli baxışlarını da da əks etdirir . Beləliklə , dilin frazeoloji tərkibi daşıyıcısı olduğu xalqın milli və xüsusiyyətlərin özündə əks etdirir . Frazeologiya müxtəlif sabitlik səviyyəsinə malik leksik quruluş və struktur ilə xarakterizə olunan söz birləşmələri , cümlələr və tam mənəli dili vahidlərini özündə əks etdirir . Fars dili frazeologiyası dünyanın on qədim canlı dillərindən birinin inkişaf tarixini özündə əks etdirir . Fars dilinin xüsusiyyətlərindən biri oozbzılığı , sıfırla yazılı nitqda frazeologizmlərdən geniş istifadə edilməsidir . Son illər iran dilleri , həmçinin fars dili frazeologiyasının öyrənilməsi nəzərə çarpacaq dərəcədə fəallaşmışdır . Fars dilində ümumülli və alimlə frazeologizmlərin sayı azdır .

Frazeoloji quruluş dilin leksik və qrammatik quruluşu ilə six əlaqqadardır . Fars dilinin leksik-qrammatik quruluşun xüsusiyyətləri frazeologiyadan xüsusiyyətlərini təyin edir . Fars dilinin qrammatikasına xas olan analitik xüsusiyyətləri - qrammatik əlaqqələrin ifadəsi üçün mövcud olan izafət əlaqası , ən qoşmalar və son qoşma , mürakkəb ifadə formalarının mövcudluğu fars frazeologiyasında da öz əksini tapır . Fars dili frazeologiyasının araşdırılmasında əsas metodlar üç istiqamətdə öz əksini tapır : formal struktur , semantika və funksional ifadə . Frazeoloji quruluş dilin leksik və qrammatik quruluşu ilə six bağlıdır . Fars dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri onun frazeoloji quruluşunun xüsusiyyətlərinə səratdır .

Fars dilində frazeoloji birləşmələrin həcmi çox geniş və rəngarəngdir və bu birləşmələri komponentlərin qrammatik təşkili və semantik əlaqqəleri kimi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq olar . Frazeoloji vahidlər özünün quruluş və komponentlərinin semantik həməhəqliyinin müxtəlif olmasına baxmayaraq , dəyişən söz birləşmələri və cümlələr əsasında yaranmışdır . Bu səbəbdən frazeoloji vahidlərin təsnifatının əsasında iki quruluş növünü göstərmək olar : söz birləşmələri və cümlə quruluşuna malik frazeoloji birləşmələri . Frazeoloji birləşmələrin quruluşuna təsnifatı məşhur alımlar tərəfindən geniş araşdırılmışdır . Frazeoloji vahidlərin quruluş növlərinin digər baxımdan araşdırılması öyrənilən obyektlərin qrammatik və semantik xüsusiyyətləri əsasında aparılır . Söz birləşməsi quruluşuna malik olan frazeoloji vahidlərin təsnifatında “nüva” “söz , dəyər söz ” əsas götürülür . Bu sözlər dildə tanı vahidləri kimi mövcud olub , özündə qrammatik xüsusiyyətləri əks etdirir .

Q.S. Qoleva fars frazeologizmlərini özünün funksional . semantik – quruluş və qrammatik əsaslarına görə nominativ , nominativ – kommunikativ , kommunikativ növlerine ayırmışdır . (6) Nominativ frazeologizmlər (substantiv , adyektiv , adverbial frazeologizmlər) cümlədə üzv funksiyasında iştirak edir . Nominativ – kommunikativ frazeologizmlər feili frazeologizmlər aid edilir . Bu növ frazeologizmlər sərbəst mənəli tam cümləni ifadə edirlər . Kommunikativ frazeoloji vahidlər dayışmaz , sabit formaya malik olur və yalnız enklitik əvəzliliklərə dayışa bilir .

Frazeoloji vahidləri təsnif edərkən onların hansı qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu təyin etmək lazımdır . Y.A. Rübencik fars dilində mövcud olan frazeoloji vahidləri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ismi (substantiv) , feili və bağlılılıq frazeoloji vahidlərə bölmüşdür . Bu birləşmələrin hər biri frazeologizmlərin komponentlərini birləşdirən mühüm struktur-qrammatik xüsusiyyətlər , leksik quruluş , qrammatik əlaqə vasitələrini özündə əks etdirir . (7)

Substantiv frazeologizmlər . İsmi (substantiv) frazeoloji vahidlərin mənələri sözlərin mənələri kimi dilin semantik quruluşunun mirasını təşkil edir və bu birləşmələri düzgün anlayıb ifadə etmək , xüsusi bu vahidlər yeni mənə çələri ifadə edirən tələbatlıdır . Komponentlərinin yaratdığı qrammatik əlaqələri baxımdan ismi frazeoloji vahidlər izafət birləşmələri , yanaşma , qoşmalar vasitəsilə yaranan əlaqələr , kopulyativ və qarşıçı tipli əlaqələr ifadə olunur .

İsmi frazeoloji birləşmələde izafət tipli frazeoloji birləşmələrin sayı daha çoxdur . Bu tip birləşmələrin əsasını isim , sıfat , substantivləşmiş sözlər təşkil edir . Qrammatik quruluşu və komponentlərinin tərkibinə görə ismi frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələri ilə üst üstə düşür , yalnız öz frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir . Bu söz birləşmələrinin frazeolojiləq xüsusiyyətlərini təmin edən ədan əsas faktorlar dayışılmaz sabit mənəli söz ehtiyatı , komponentlərinin leksik sinonimlərlə əvəz edilməsinin mümkünçülüyü komponentlər arasında qrammatik əlaqələrin sabitliyidir ki , bu da dilin lügət tərkibində sabit vahidlərə gətirilir . Müasir fars dilində substantiv frazeoloji birləşmələr komponentlərinin tam və ya qismən semantik dayışılılıq uğradığı söz birləşmələridir . Məs: پار غل (yar-e gar) – yaxın dost (harfi monasi “mağara dostu”) , چاه و پل (cāh-e vayl) – dərin quyu (“bədbəxtlik quyuşu”) və s . “Fərhəng-e farsi Moin “ lügətində (4) birləşməsinin izahı belə verilmişdir :

۱- لقب اویور که هنگام هجرت پیغمبر (ص) از مکه به منیه هراه ان حضرت در غار رفت .

“Mağara dostu” çətinlikdə insanı tənha qoymayan dost mənəsində işlənir və İslam Peygəmbəri (S) Məkkədən Mədinəyə hicrəti zamanı onu müşayət edən Əbu Bəkrə işarətdir . “Vəyl quyu” birləşmişində sözü qiymət günü zalimlərin yerləşəcəyi cəhənnəmin ən aşağı təbəqəsinin adı mənəsində verilmişdir . “Logətname-ye Dehxoda” (1) kitabının sözü belə izah edilir :

۲- نام و اینستی که انسان را در سختی تنهائی گزارد .

¹² BDU şərqişünaslıq fakültəsi İran filologiyası kafedrasının müəllimi Leyla200910@mail.ru

۲. چاه ویل در تنویر تمهی نینقرق هزینه و مصرف چیزی است.
 Camalzadənin “Fərhəng-e estelahat-e amiyane” (3) kitabında bu frazeoloji birləşməyə rast gelirik:
 خر جنہے ی ما چاه ویل است هر چہ تویش بریزی پر نمی شود.

“Cüneyt” ve “Şenol” gibi şairlerin “şəxəvətlili” manzilik manzılarında işlenir. Siyavuş Firdovsinin masnawi “Şəxəvətli (hatəm-e tayı) – “Tay qəbilesindən olan Hatəm” frazeoloji birləşməsi fars dilində “şəxəvətli insan” mənasında işlənir. Əfsanəvi ərəb şairi Hatəm Tay qəbiləsində yaşamış (V – VI əsrlər) və öz şəxəvətliliyi ilə məşhur olmuşdur.

“Siyavuş qanı” bağıtlanmaz düşməncilik mənasında işləir. Siyavuş Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərində götürülmüş personajdır. O, Turan hökməndən Əfrasiyab tərəfindən öldürülmiş və bununla Iranla Turan arasında düşmənciliyi sabəb olmuşdur.

İsmi frazeoloji vahidlerin komponentleri arasında grammatik elâqolar sıntaktik söz birlâşmaları arasındaki elâqolarla eynilik teşkil edir: izafet, yanaşma, kopulyativ (birleşdirici), ön qosşaların kömeyi ile yaranan grammatik elâqolar. Bu grammatik elâqolardan en geniş yayılımı izafet elâqosudur. Izafet elâqası ile mûcûd olan frazeoloji vahidlerin komponentleri iki, üç, daha artı ola bilir. Məs.: - *plov xəyalı* – boş xəyal “*پلۇغ ئەيھالى*” – boş xəyal (عاصی پیری) *harfi mənası* “زنجوله‌ی پای تیوقت” (zengüləyi pa tıwtut) *qocalıq əsası* “*qoca valideynə dayaq olan övlad*”, *harfi mənası “göz nuru”* sevimli övlad, (*harfi mənası “tabutun altındaki zinqrıv”*) qoca valideyinin dünyaya gotirdiyi övlad, *م کافت* مد (*harfi mənası “qalın quyruq”*) – zengin adam, *مد بریده* مد (*harfi mənası “quyruğu kəsilmüş”*) hiyləgər və s.

Substantiv komparativ frazeoloji birləşmələr dedikdə ənənəvi obrazlı müqayisə başa düşülür və əsasən **مَكَنْ** sözü ilə düzülər. Müasir fars dilində, xüsusiələ damısq dilində bu növ birləşmələr çoxdur. Bu nüv birləşmələrdə heyvan, həşərat, balıq, bitki adları istifadə edilərək, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə insan, varlıq, məşhur və konkret eysalın xarakterizə edir. Məs: **مَكَنٌ مُّثِلٌ لِّوَجْهِنْ** “döyüş xorzu kimi” – dalaşqan adam, **لَيْلِيٌّ مُّثِلٌ لِّخَرْوْسِ جَنْجِيْ** “Leyli və Məcnun kimi” – bi birilərini çox sevənlər, **مَكَنٌ مُّورٌ وَ مَلْحٌ** “qarışqa və çiyitkə kimi” – toplaşmış insanlar, **جَنْجِيْ** – gül laçayı kimi inəcə və s.

Yanışma əlaqəsi ilə yaranan substantiv frazeologizmləri sayı azdır: **ان , -mən , -لین حلب , - لین جهان fani dünya ,** - siz və s. **- جنوب**

Feili frazeologizmler. Müasir fars diline məxsus frazeoloji vahidlər sisteminin əsasını feili frazeoloji birləşmələr təşkil edir. Feili frazeoloji birləşmələr fars dilində geniş yayılmışdır. Bu birləşmələr komponentlərinin quruluşuna və semantik ifadəsinə görə rəngarəngdir. Bu növ birləşmələr iki sabit komponent—ad və feildən ibarət olur. Ad hissə bir, iki və daha artıq sözlər, feil hissəsi isə səda, düzülmə və mürakkəb feillörün təşkil olunur. Feili frazeologizmlərin bütün növlərində feil hissə sonda yerləşir. Feili frazeoloji vahidlər ibarət olduğu sözlərin sayına görə iki üzvlü və çox üzvlü söz birləşmələrinə bölünür. İki üzvlü feili frazeoloji birləşmələrinə sayı fərqlində dəfənək. Məsələ:

- يك چند بیراهن بیشتر از کسی پلاه کردن kimdənse daha təcrübəli olmaq (köynəyi başqasında bir neçə dəfə çox geyimlək)

Çoxüzlü feili birləşmələr çoxsaylı elmi asərlər, dərsliklər və qrammatikada müəkkəb feiller kimi nəzərdən keçirilir. Bu növ birləşmələr feili malik olduğu morfoloji kategoriyaların xüsusiyyətlərini əks etdirir. Çox üzvlü feili frazeoloji birləşmələr yalnız say baxımından deyil, həmçinin quruluş və semantik mənalarına görə də fərqlənir. Bu tip birləşmələrin ad hissəsi iki və daha artıq sözdən, feil hissəsi isə sədə, düzəltmə və ya müərkəb feillərdən ibarət olur. Feili frazeoloji birləşmələr frazeologizmlər məxsus bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirərək, cümlə daxilində vahid üzv – xəbər kimi çıxış edir və şəxso, zamana və şəkla görə dayısıdır. Çoxüzlü feili frazeoloji birləşmələrin quruluşu və leksik tərkibi müxtəlif qrammatik əlaqələrlə bir-birə bağlanan iki ya üç ad və feilin məsdar formasından emalə gelir. Misallara nəzarət salaq :

Cümü quruluşuna malik (komunikativ) olan frazeoloji vahidlər müasir fars dilində geniş yayılmışdır və əsas struktur növünə aiddir. Frazeoloji cümlələr öz quruluşuna görə sərbəst cümlələrlə oxsar olduğu ilə yanşı komponentlərinin sabit kəmiyyət , keyfiyyət və mənə quruluşuna malik olması ilə fərqlənir və müyyən kontekstdə müşahidə edilir. Əksər hallarda frazeoloji cümlələrin leksik tərkibinin dayışması mümkün olmur. Sərbəst cümlələrdə ümumi mənə ünsiyət zamanı müstəqil və qeyri-sabit yaranır. Frazeoloji cümlələrdə isə mənə sabit və dəvişməzdır. Bu cür frazeoloji vahidlər əsasən insanlara aid olur. Cümə quruluşuna malik olan frazeologizmlərin əsas qrammatiki xüsusiyyəti cümlədə olan feilin üçüncü şəxsin təkindi verilməsi, zaman və şəklin dayışmaz qalmasınıdır. Əsas xüsusiyyəti cümlədə olan feilin üçüncü şəxsin təkindi verilməsi, zaman və şəklin dayışmaz qalmasınıdır. Əsas xüsusiyyəti cümlədə olan feilin üçüncü şəxsin təkindi verilməsi, zaman və şəklin dayışmaz qalmasınıdır.

Bəzi feili frazeoloji birləşmələr feilin əmr şəklində daha məhsuldan istifadə olunur. Məs:
Bəzi خودرا از شخص کس، بیرون گشتن - بای خودرا از شخص بیرون گن، ا

قىچىرى اپتىكىن - قىچىرى اپتىكىن
Øl çakmak - Manden el çek!

Çatınlıklarə hazır olmaq – Hazır ol!
پیش از آخوند بە منبر رقن – پیش از آخوند بە منبر مرۆ!
Özjüni öna dütirmek – Önə kecmə!

Fars dilinə məxsus feil frazeologiyarın struktur modellərini öyrənərkən sabit komponentlərin daxılındı birləşməyə na struktur , na da semantik baxımdan daxıl olmayan bir ya bir neçə sözlerin qoşulmasına rast gəlinir. Müasir fars dilinə aid qrammatika kitablarında bu umumiləşmiş struktur çərçivə konstruksiyası adlanır və bə quruluşlu malik frazeoloji vahidlər tez-tez rast gəlinir. Məs: - لگشت در شیر کسی زدن - kiminsə işinə qarışmaq (*hərfi mənası* - سلیه کسی را با قیر زن) - kimasa nifrat etmək (*hərfi mənası* kiminsə kölgəsinə barmığını kiminsə südünə vurmaq), - موبی در میان آنها نمی گید - çox məhrəbin olmaq (*hərfi mənası* aralarından tük keçmir , Azərbaycan dilində atmaq) - این کلاه برای سر او گشاد است . - bu iş ona görə deyil (*hərfi mənası* "bu papaq onun başına böyükdür") və s.

¹Frazeoloji birləşmələrin üçüncü növü tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlədə olsalar mərcə.

Cümle kuruluşlu frazeoloji birlaşmalar predikatif karaktere malik müxtəlif növ söz birləşmələrinin özündə eks etdirir. Öz kuruluşuna görə bu bu tip frazeologizmlər nəzərə çarpacaq dərəcədə çox obrazlıdır və onların əsasını sərbəst cümlələri yaradın quruluş formaları təşkil edir. Bu cümlələr zaman, şəxs kateqoriyası, modallılıq ifadə edildikdə isə müyyəyin intonasiyaya malik olur. Adayektiv frazeologizmlər. Müasir fars dilində adayektiv frazeoloji birləşməlin sayı azdır. Onlar əsasən əşya və hadisələr, az sayda isə insanlara aid edilir. Məs. -“اَرْ لَنْ شَبْ وَاجْ تَرْ -axşam yeməyindən -بِيْ دَسْتْ وَبَاْ -olsız daha vacib -“çox önməli” -ana stüdiyundan daha halal” -halal yolla olsa edilmiş, -اَرْ شَبْ مَلَرْ حَالَلْ تَرْ -“olsuz -شَمْ وَدْ كَرْ سَنْهُ -ayrıqasız -“اَقِزْ -سر بِهِ يَرْ -təcrübəsiz, -لَتَبْرِيْهُ (başı aşağı) -چشم و دل گرسنه, -gözü və uluqası -چشم و گوش سَنْهُ -ayrıqasız -“اَقِزْ بَعْدَ اَقِزْ -təcrübəsiz (gözü və uluqası bağlı) və s.

Müsair tars dilinde adyektif müqayiselerin sayı substantivlərlə müqayisədə daha azdır və insanlara, əşyalara və abstrak məfhumlara məxsus keyfiyyət və xüsusiyyətləri ifadə edir. Məs:

دوشک نیز مانند اینها در کوچک است - مثلاً پلنگ - pişik kimi , naşükür - pələng
مثلاً گریه - مثلاً لایع - quzu kimi , qorxaq . - مثلاً شک چشم - şek çəşm - مثلاً آب حوض
کیمی , قورولو , - مثلاً آب حوض - hovuz suyu kimi , dədsiz , - göz yaşı kimi , duru , - iynənin
desiyi kimi , dar - ayaq daşı kimi , kobud , nahamar və s.

Adverbial frazeologizmlər. Adverbial frazeoloji birləşmələr fars frazeologiyasında xarakterik deyil. Bu növ birləşmələrdə idiomalar üstünlük təşkil edir. Məs: - از بن ندان، - از سر سیور، - از- خلی از همه چیز - açıq, aydin, - مخنث و مدد - مهمنمیyyətə - تا خدا خالقی می کند - əbadi - بی قیمت خون پیدی - qisə və konkret, - ətraflı - ətraflı - از سیر تا پیاز - بی قیمت اب ھوی، - بی قیمت اب ھوی، - ucuz qiymətə, və s. Keyifiyət mənali adverbial frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşu müxtəlidir və isasın qarşıtı tələqlər rast gelinir. Komponentlər arasında olan əlaqlar asasın izafət, qosma və kopulyativ əlaqlar olur. Məs: - لاش پلره - azaciq (izafət əlaqası) - cold adam, - گنهشك روزي، - od parçası - "od parçası" - sərçə yeməyi - yoxsul (yanışma əlaqası) və s. Fars dilində müqayisə mənali adverbial frazeoloji vahidlərin sayı çox azdır. Məs: - مثل برق - tez - مثل اب خوردن - rahat və s.

-به درک -ای ملت ey zirək , ey aciz , نidalı frazeoloji vahidlərin sayı fars dilində azdır.Məs: -ای زرشک

Natıqə. Fars dilinin leksik-qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini təyin edir. Fars dilinin qrammatikasına xas olan analitik xüsusiyyətləri - qrammatik əlaqların ifadəsi üçün mövcud olan izafət əlaqası, ön qoşmalar və son qoşma, mürəkkəb ifadə formalının mövcudluğu fars frazeologiyasında da öz əksini tapır. Fars frazeologizmləri özüntün funksional, semantik - qurulus və qrammatik əsaslarına görə nominativ, nominativ - kommunikativ, kommunikativ növlərinə ayırmış olar. Nominativ frazeologizmlər (substantiv, adiktiv, adverbial frazeologizmlər) cümlədə üzv funksiyasında iştirak edir. Nominativ - kommunikativ frazeologizmlər feili frazeologizmlər aid edilir. Bu növ frazeologizmlər sərbəst mənəvi tam cümləni ifadə edirlər. Kommunikativ frazeoloji vahidlər dayışmaz, sabit formaya malik olur və yalnız enklitik əvəzliliklərə dayışə bilir. Nidalı frazeoloji vahidlərin səvi fars dilində azdır.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. لغت نامه‌ی دهخدا vajehyab.com .1

2. فرسی عصید فرهنگ vajehyab.com

3. فرهنگ اصطلاحات و لفظ علمیه محمد علی جمل
1. فرهنگ اصطلاحات و لفظ علمیه

4. فرهنگ فارسی معنی 4.
5. ضرب المثل ها، فذ سر، لصطلحات علمده تلف

۳. ضرب اهن های درمنی و ضمیر انت علیه تایف: مخصوصی رخیف

Açar sözler : fars dili , frazeologizmlər , qrammatik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: персидский язык, фразеологизмы, грамматическая характеристика

Key words: Persian language, phraseological units, grammatical characteristics

РЕЗЮМЕ

Грамматическая характеристика фразеологических единиц современного персидского языка

В данной статье проведено исследование по грамматической характеристике фразеологизмов современного персидского языка. По грамматическим основаниям фразеологические единицы персидского языка делятся на: глагольные, субстантивные, адъективные, адвербальные. Еще существует фразеологические единицы – предложени, которые изменяются местоименной энклитикой. Междудоменные фразеологические единицы не характерны для персидского языка.

SUMMARY

Grammatical characteristics of phraseological units of the modern Persian language

In this article, a study was carried out on the grammatical characteristics of phraseological units of the modern Persian language. According to grammatical bases, the phraseological units of the Persian language are divided into: verbal, substantive, adjective, and adverbial. There are also phraseological units - sentences that are changed by pronominal enclitics. Interjection phraseological units are not typical for the Persian language.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova